

Cavid Ramiz oğlu Məlikli
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
doktorantı

E-mail: meliklid@bk.ru

UOT: 338.012:657.6; JEL: M40;H83;M42;M48.

Kənd təsərrüfatının inkişafının modelləşdirilməsində auditdən istifadənin nəzəri-praktiki və metodoloji aspektləri

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi kənd təsərrüfatının inkişafının modelləşdirilməsində auditdən istifadənin nəzəri-praktiki və metodoloji aspektlərinin tədqiqindən ibarətdir. Məqalədə müasir dövrdə kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsində auditin rolu və problemləri açıqlanmışdır. Kənd təsərrüfatında məhsul istehsalına və satışına çəkilən xərclərin auditinin vacibliyi bildirilmişdir. Əsas vəsaitlərə investisiyaların auditinin aparılmasının əhəmiyyəti göstərilmişdir. İnvestisiya fəaliyyətinə daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, daxili maliyyələşdirmə mənbələrinin audit, kapital qoyuluşlarının və mənfəətin formalaşmasında olan proseslər araşdırılmış və auditin rolu baxılmışdır. Kapital qoyuluşunun xarici maliyyə mənbələrinin auditinin ön plana çəkilməsinin vacibliyi bildirilmişdir. Kənd təsərrüfatının inkişafının müasir dövrün tələblərinə qaldırılmasında auditin rolu üzrə tövsiyələr verilmiş və təkliflər hazırlanmışdır. Tədqiqatın metodologiyası - ümumi məlum olan iqtisadi metodlardan istifadə olunmuşdur, əsasən təhlil, sintez, və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir. Bundan əlavə, baxılan problemlər üzrə müxtəlif tədqiqatçıların fikirlərinə də yer verilmişdir. Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - məqalədə yer almış elmi-praktiki nəticələrdən Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafının modelləşdirilməsində auditin rolunun artırılmasına və bununla bağlı mexanizmlərin işlənərək fəal tətbiq edilməsi ilə bağlıdır. Tədqiqatın nəticələri - hazırkı şəraitdə kənd təsərrüfatının maliyyə nəticələrinin yaxşılaşdırılması istiqamətində auditin rolunun artırılmasının vacibliyi ilə izah olunur və burada məhz audit yoxlamaları hesabına baş vermiş kənarlaşmaların tənzimlənməsi, nöqsanların aradan qaldırılması tədbirlərinin görülməsindən ibarətdir. Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - ilk növbədə ölkədə kənd təsərrüfatının inkişafının modelləşdirilməsində auditdən istifadənin zəruriliyinin əsaslandırılmasıdır. Bundan əlavə, müasir dövrdə kənd təsərrüfatının mövcud resurslarından səmərəli istifadə olunmasına və audit vasitəsilə daxili ehtiyatların üzə çıxarılmasla bağlı məsələlərə ciddi önəm vacibliyi bildirilmişdir. Eyni zamanda, audit nəzarəti mexanizmlərindən istifadə etməklə kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişaf perspektivlərinin proqnozlaşdırılması və daha səmərəli fəaliyyət mexanizmlərinin müəyyənəşdirilməsi üzrə təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, audit, auditin səmərəliliyi, nəzəri-praktiki yanaşmalar, metodoloji aspektlər, kənd təsərrüfatında auditin rolu.

Giriş

Bildiyimiz kimi, kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatın ən mühüm sahəsidir. Onun əsas əhəmiyyəti ölkə əhalisini ərzaq məhsulları, sənayenin müxtəlif sahələrini isə xammal ilə təmin etməklə bağlıdır. Kənd təsərrüfatının inkişafı bilavasitə bir sıra xüsusiyyətlərdən asılıdır. Məsələn belə xüsusiyyətlərə, canlı orqanizmlərin təbii artımı və inkişafı ilə bağlı mövsümlilik, eləcə də bu artım və inkişafın tsiklik prosesi daxildir. Ümumiyyətlə, kənd

təsərrüfatı insanları ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməyə yönəlmiş ən mühüm sənayedir. Kənd təsərrüfatının əsas sahəsi heyvandarlıqdır. Bu sənaye bəşəriyyətin həyatına və dövlətin inkişafına böyük təsir göstərir. Kənd təsərrüfatının inkişafı bir neçə amildən asılıdır ki, onlardan da başlıcası dövlət dəstəyidir. Bu sahənin vəsaitlə təmin edilməsi müasir komplekslər yaratmağa, qabaqcıl avadanlıqlardan istifadə etməyə və yeni texnologiyaların öyrənilməsinə imkan verəcək. Məhz bu amil hesabına ölkənin kənd təsərrüfatının dünya səviyyəsində rəqabət qabiliyyəti də yüksələcək. Bunun üçün təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə etməklə yanaşı, bərpa işlərini də vaxtında reallaşdırmaq lazımdır. Hazırda kənd təsərrüfatına elm və texnologiyanın güclü təsiri var. Bu sahədə yeniliklər tətbiq edilir və uzun müddət kök salır. Elmi-texniki tərəqqinin elmi seleksiya, hibridləşdirmə, gübrələrdən intensiv istifadəsi və mexanikləşdirmə səviyyəsinin yüksəldilməsi kimi sahələri kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın yüksəldilməsinə səbəb olur. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının ölkə iqtisadiyyatında rolunu nəzərə alaraq onun inkişafının modelləşdirilməsi tələb olunur. Həmin sahənin modelləşdirilməsi üçün ölkəmizdə hər cür şərait, güclü təbii amil və resurslar, münbit torpaqlar ehtiyatları mövcuddur. Ölkəmiz ərzaqı günəş və istilik enerjisi ilə zəngindir ki, bu da kənd təsərrüfatının bəzi sahələri üzrə ildə iki dəfə məhsul götürmək imkanını verir. Azərbaycanın böyük və yüksək kalorili otlaqları bütün il boyu heyvandarlığın inkişafı üçün əlverişlidir. Demək olar ki, əkinçilik və heyvandarlıq üzrə bir çox məhsullar əldə etmək imkanı ölkəmizin kənd təsərrüfatının əsas xüsusiyyətidir. Bu baxımdan Azərbaycanda aqrar-sənaye kompleksinin inkişafı üçün münbit təbii sərvətlər, torpaq və iqlim zonaları vardır. Azərbaycanın əksər rayonlarında ilboyu yüksək məhsuldarlıqla kənd təsərrüfatı məhsullarını yetişdirmək və aqrar-sənaye emalı müəssisələrinə təhvil vermək mümkündür. Böyük miqdarda bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının emalı üçün güclü potensial var və bütün bunlar kənd təsərrüfatının inkişafının modelləşdirilməsini zəruri edən şərtlərdəndir [1, s.24]. Beləliklə, Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafı üçün hər cür şəraitin mövcud olduğunu nəzərə alaraq kənd təsərrüfatının inkişafının modelləşdirilməsi xüsusi önəm daşıyır.

Qlobal şəraitdə kənd təsərrüfatının inkişafında auditdən istifadəyə nəzəri-praktiki və metodoloji yanaşmaların tədqiqi

Qeyd edək ki, kənd təsərrüfatı sektoru ölkənin ərzaq təhlükəsizliyində əsas rol oynayır. Dövlət, güzəştlər, subsidiyalar, eləcə də vergi rejimi tətbiq etməklə ölkənin ərzaq ehtiyatlarını qorumağa və artırmağa çalışır. Kənd təsərrüfatında vəziyyətin yaxşılaşdırılması və potensialın artırılması üzrə dövlət fəaliyyəti bir-biri ilə əlaqəli və bir-birindən asılı olduğundan ölkə iqtisadiyyatının kənd təsərrüfatı bölməsində auditin mühüm rolu nəzərə alınmalıdır [2, s.272]. Audit iqtisadi fəaliyyətə nəzarətin yeni istiqamətidir. Auditin bir çox tərifləri var. Onlardan bəziləri həm beynəlxalq, həm də milli rəsmi normativ sənədlərdə təsbit olunub. Digər təriflər isə audit sahəsində ekspertlər tərəfindən verilir. Azərbaycanda “Auditor fəaliyyəti haqqında” qanunla onunla əlaqəli bir sıra anlayışların mahiyyəti açıqlanır. Bu qanun ölkəmizdə auditor fəaliyyətinin təşkilini, bu fəaliyyətin hüquqi əsaslarını, auditorların hüquqlarını, məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirən müstəqil maliyyə nəzarəti sisteminin tənzimlənməsi məqsədi daşıyır [3]. Auditin əsas məqsədi təsərrüfat subyektlərinin maliyyə hesabatlarının etibarlılığını və onların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin normativ sənədlərə uyğunluğunu müəyyən etməkdən ibarətdir. Beləliklə, auditin təyin edilməsi maliyyə hesabatlarının aşağıdakı məqsədlər üçün yoxlanılması deməkdir:

⇒ hesabatların etibarlılığının təsdiqi və ya dəqiqliyinin müəyyənləşdirilməsi;

- ⇒ nəzərdən keçirilən dövr üçün xərclərin, gəlirlərin və maliyyə nəticələrinin uçotunun və hesabatının düzgünlüyünün və tamlığının yoxlanılması;
- ⇒ mühasibat uçotu və hesabatın aparılması qaydalarını tənzimləyən qanuna və normativ aktlara, aktivlərin, öhdəliklərin və kapitalın qiymətləndirilməsi metodologiyasına riayət olunmasına nəzarət;
- ⇒ əsas və xüsusi dövrüyyə vəsaitlərindən, maliyyə resurslarından və borc vəsaitlərinin mənbələrindən daha səmərəli istifadə imkanlarının müəyyənəşdirilməsi [4, s.199].
- ⇒ kənd təsərrüfatının inkişafının audit müəyyən müddət ərzində maliyyə-təsərrüfat hesabatlarının uçotunun vəziyyətinin hərtərəfli və sənədli şəkildə müstəqil yoxlanılmasıdır.

Kənd təsərrüfatında audit fəaliyyəti aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməlidir:

- ⇒ maliyyə hesabatlarının etibarlı olmasını və həmin hesabatların cari maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarına uyğunluğunu müəyyənəşdirmək;
- ⇒ kənd təsərrüfatının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini təhlil etmək və onun aktiv və öhdəliklərini qiymətləndirmək;
- ⇒ müəssisənin maliyyə hesabatlarının qüvvədə olan qaydalara, hüquqi statusa və təsis sənədlərinə uyğunluğunu yoxlamaq.

Kənd təsərrüfatında auditin inkişafının əsas məqsədi yoxlanılan subyektin təsərrüfat hesabatına dair məlumatların ədalətli olması və onun maliyyə fəaliyyətinin reallaşdırılması zamanı qanunvericilik və tənzimləmə tədbirlərinin şərtlərini yerinə yetirməsi barədə mülahizə formalaşdırmaqdır. Kənd təsərrüfatında auditin əsas istiqamətlərinə bunları aid etmək olar: əsas vəsaitlərin, xüsusilə daşınar və daşınmaz əmlakın, mal-qaranın və başa çatdırılmamış tikintinin audit (əsas fondların istismara verilməsi, köhnəlməsi və istismardan çıxarılmasının uçotu və əmlakın qiymətləndirilməsi); torpağın, suyun və havanın keyfiyyətinin yoxlanılması; məhsulların tədarükçüləri və müştəriləri ilə bütün hesablaşmaların audit, avans ödənişlərinin, qeyri-maddi aktivlərin uçotu; vergi rejiminə riayət olunmasının yoxlanılması, həmçinin müəssisə vergilərinin uçotu və vaxtında ödənilməsi; müxtəlif növ qiymətli kağızlarla əməliyyatların audit; müəssisənin işçiləri ilə hesablaşmaların audit və birgə fəaliyyətlərin yoxlanılması [5]. Bu günə qədər audit metodologiyasının təkmilləşdirilməsi və formalaşdırılması zərurəti bilavasitə onun xüsusiyyətlərinin artması ilə bağlıdır ki, bu da ümumilikdə cəmiyyətin müəssisələrin maliyyə-iqtisadi vəziyyəti haqqında etibarlı məlumatlara ehtiyacını ödəməyə imkan verir. Kənd təsərrüfatının audit ümumi plana və audit proqramına əsasən üç əsas mərhələdə reallaşdırılır: məlumatların toplanması; auditin seçilməsinin reallaşdırılması; audit əməliyyatlarının reallaşdırılması, hesabatın və auditorun audit qərarının formalaşdırılması.

Praktiki baxımdan yanaşsaq, audit məlumatlarının əldə edilməsi üsullarının təkmilləşdirilməsi və göstəricilər sisteminin formalaşması zamanı mürəkkəb problemlər yarana bilər. Planlaşdırma zamanı auditor kənd təsərrüfatı təşkilatlarına xas olan audit prosesinə və istifadə olunan audit prosedurlarına təsir edən xüsusiyyətləri nəzərə almalıdır. Audit apararkən ən vacib addımlardan biri audit sübutlarıdır. Bu halda auditin lazımı keyfiyyətinə bir sıra yollarla nail olmaq olar: auditin aparılması üçün diqqətlə işlənmiş metodologiyanın olması; kənd təsərrüfatında auditin təkmilləşdirilməsi üçün ən mühüm istiqamətlərdən biri kimi xüsusi təlimlərin keçirilməsi və kompüter texnologiyasından istifadə etməklə auditorların işinin yaxşılaşdırılması. Bu, həm də əl ilə işlənmiş məlumatların həcmi

azaltmağa imkan verir. Bunlarla bərabər, düzgün seçilmiş strategiya auditin effektivliyinə zəmanət verir. Effektivliyi həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından xarakterizə etmək olar. Keyfiyyət tərəfi müasir, ixtisaslı yoxlamaları nəzərdə tutur. Kəmiyyət tərəfi auditin həyata keçirilməsində gəlir və xərclərin (əmək, maliyyə, maddi və s.) əlaqələndirilməsini nəzərdə tutur. Gəlirlərin uçotunun yoxlanılması zamanı auditorun vəzifələri əsasən bunlardan ibarətdir: mühasibat (maliyyə) hesabatlarının yekun nəticəsinin tərkib hissələrinin sintetik və analitik uçot məlumatlarına uyğunluğunun qiymətləndirilməsi; müəssisə tərəfindən aparılan mühasibat uçotu əməliyyatlarının bu sahədə mövcud qanunvericiliyə uyğunluğunun təmin edilməsi; satışdan əldə edilən mənfəətin (zərərin) düzgünlüyünə nəzarət edilməsi; digər əməliyyatlardan mənfəətin (zərərin) formalaşması və əks etdirilməsinin etibarlılığının yoxlanılması; xalis mənfəətin formalaşmasının dəqiq uçotunun aparılması; təxirə salınmış gəlirin səhvsiz uçotu.

Maliyyə nəticələrinin formalaşmasının audit zamanı məlumat mənbələri aşağıdakılardır: təşkilati və inzibati sənədlər: təsis sənədləri (fəaliyyət növü, mənfəətin bölüşdürülməsi üsulu haqqında məlumat), təsisçilərin yığıncaqlarının protokolları (mənfəətin bölüşdürülməsinə dair qərarlar), uçot siyasəti; ilkin sənədlər: malların satışı, xidmətlərin göstərilməsi üzrə əməliyyatların uçotu üçün əsas olan bu və ya digər ilkin sənədlər; analitik və sintetik uçot üçün registrlər; hesabat: balans hesabatı. İqtisadiyyatın bu sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələrdə audit aparılarkən nəzərə alınmalı olan əsas amil iqlim amilinin nəzərə alınmasının zəruriliyidir. Çünki, kənd təsərrüfatı iqtim dəyişikliklərinə ən çox məruz qalan sahədir [6, s.249]. Qeyd edək ki, auditin səmərəliliyi auditorun işinə yaradıcı yanaşmasından, aqrar sahədə mühasibat uçotu üzrə xüsusi biliklərin mövcudluğundan, habelə normativ bazadan asılıdır. Kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən müvafiq obyektlərin audit aparılarkən bu komponentlərin sintezi auditorun uğurunun açarıdır. Material məsrəflərinin istehsalın maya dəyərinə aid edilməsinin düzgünlüyünü yoxlayarkən auditor aşağıdakılara diqqət yetirməlidir: məhsulun, işin və xidmətlərin maya dəyərinə daxil olan xammal və materialların qiymətləndirilməsinin etibarlılığına; materialların alınması prosesinin uçotda obyektiv əks olunmasına; avadanlığın texniki vəziyyətinin səviyyəsinə uyğun olaraq xammal və material sərfi normalarının düzgün müəyyən edilməsinə. Auditin təşkilində ən mühüm və məsuliyyətli addım yoxlama üçün müvafiq məlumatların seçilməsidir. Odur ki, informasiya təminatı auditin təşkilində əsas sayılır. Auditin informasiya təminatı ənənəvi olaraq bu prosesin müxtəlif mərhələlərində yaradılan və istifadə olunan düzgün tərtib edilmiş məlumat toplusu kimi şərh olunur [7, s.190]. Auditin informasiya təminatının əsas komponentləri bunlardır: daxili nəzarət tədbirlərinin təşkili və aparılmasını əhatə edən yerli normativ sənədlər; mühasiblərin vəzifə təlimatları və mühasibat xidmətinin işinin təşkili ilə bağlı sənədlər; ümumilikdə iş prosesinin prosedurunun təsvirini və ilkin uçotun texnologiyasını özündə əks etdirən sənədlər; mühasibat uçotu registrlərində təsərrüfat əməliyyatları haqqında məlumatların yaradılması qaydasını, sintetik və analitik uçotun aparılmasının xüsusiyyətlərini müəyyən edən sənədlər; hazırlıq işlərinin aparılması qaydasını və mühasibat (maliyyə) hesabatlarının formalaşdırılması üçün əsasları təsvir edən sənədlər.

Yeni şəraitdə kənd təsərrüfatının inkişafının sürətləndirilməsində auditdən istifadənin səmərəli təşkili məsələləri və istiqamətləri

Yeni çağırışlar şəraitində audit informasiya təminatının inkişafı kənd təsərrüfatı müəssisələri üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Kənd təsərrüfatının auditinin informasiya

təminatının formalaşdırılması üçün aşağıdakılar vacibdir: yoxlanılan təsərrüfat subyektinin (məhdud məsuliyyətli cəmiyyət, səhmdar cəmiyyət, kəndli təsərrüfatı, kənd təsərrüfatı istehsalat kooperativi) hüquqi statusu; kiçik və ya orta sahibkarlıq subyekti kimi tanınması və müvafiq reyestrə daxil edilməsi; kənd təsərrüfatının hər bir müəssisəsinin əmtəə istehsalçısı kimi tanınması (vergi sisteminə təsir edir); sahənin xüsusiyyətləri (bitkiçilik, heyvandarlıq, emal və s.); audit və ya məcburi audit ("Auditorlar fəaliyyəti haqqında" Qanuna uyğun olaraq) üçün ilkin şərtlərin olması və s. [8, s.270]. Kənd təsərrüfatı üzrə audit aparılarkən qanunvericilik və normativ hüquqi aktlardan istifadə edilməsi audit rəyinin formalaşdırılmasının etibarlılığını və obyektivliyini təmin edən əsas amildir. Kənd təsərrüfatında auditin informasiya təminatını təşkil edən məlumat mənbələri cədvəl 1-də sistemləşdirilib.

Cədvəl 1.

Kənd təsərrüfatı üzrə auditin informasiya təminatını təşkil edən məlumat mənbələri

Məlumat mənbəsinin adı	İnformasiya mənbəsinin xüsusiyyətləri
Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin, kənd təsərrüfatı kooperativlərinin və ya kəndli (fermer) təsərrüfatının təşkilatı və inzibati sənədləri.	Bunlar mühasibat uçotu və vergitutma məqsədləri üçün uçot siyasəti, onlara əlavələrdir. Həmçinin, auditin aparılması üçün qiymətli məlumatlar müəyyən əməliyyata icazə verən vəzifəli şəxslərin əməllərində, sərəncamlarında ola bilər.
İlkin mühasibat sənədləri.	Onlar təsərrüfat əməliyyatı faktını təsdiqlədiyinə və onun başa çatdığı vaxtda və yerdə tərtib edildiyinə görə auditlər üçün əsas sübut mənbələridir.
Əsas mühasibat sənədləri	Onlar təsərrüfat fəaliyyəti faktlarının mühasibat uçotu ilə qeydiyyatını təmin edir, ilkin və yekun sənədlərə münasibətdə köməkçi funksiyaları yerinə yetirir.
İnventar sənədləri	Bunlar, inventarlaşdırma nəticələrinin cəmiyyət və keyfiyyətə əksini təmin edən sənədlərdir. Onların istifadəsi əsasən pul vəsaitlərinin, inventarların və digər qiymətlilərin çatışmaması faktını, miqdarını və artıqlığını, hərəkətinin reallığını və məsul şəxslərin dairəsini müəyyənləşdirmək üçündür.
Mühasibat uçotu registrləri	Sənədlərin qeydiyyatını və ümumiləşdirilməsini təmin edir. İlkin mühasibat sənədlərində olan məlumatları təsdiq etmək və təhlil etmək üçün istifadə edilir.
Mühasibat hesabatı.	Bu, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin bir-biri ilə əlaqəli göstəricilərinin məcmusudur.
Vergi reyestrləri və hesabatları	Bəzi vergi və ödəniş növlərinin hesablanması ilə bağlı məlumatları ümumiləşdirir. Onların istifadəsi əsasən vergitutma obyektinin mövcudluğunun reallığını müəyyənləşdirmək üçündür.
Mühasibat uçotu sisteminə daxil olan digər mühasibat sənədləri (sərəncamlar, əməllər, göstərişlər, əmək müqavilələri və s.)	Digər mühasibat sənədləri, hesabat formaları ilə birlikdə audit üçün istifadə olunur

Qeyd edək ki, kənd təsərrüfatı təşkilatlarının auditinin düzgün informasiya təminatı keyfiyyətli audit rəyinin və etibarlı audit hesabatının formalaşmasını təmin edir. Kənd təsərrüfatı sektorunda daxili nəzarət sistemi bir sıra funksiyaları yerinə yetirməlidir: istehsal, maliyyə və kommersiya fəaliyyətinin təhlili; həyata keçirilən hərəkətlərin qanuniliyə uyğunluğunun yoxlanılması; müəssisənin əmlakının təhlükəsizliyinə nəzarət; maliyyə-iqtisadi pozuntuların, çatışmazlıqların, artıqlıqların və onlara şərait yaradan səbəblərin müəyyən edilməsi və uçotun və hesabatların etibarlılığının düzgünlüyünə nəzarət edilməsi, istehsalın səmərəliliyinin artırılması üçün təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkar edilməsi [9, s.30]. Bunlarla yanaşı, daxili nəzarətin düzgün təşkili ilə mühasibat xidmətinin işini asanlaşdırmaq, kənd

təsərrüfatı sahələrinin fəaliyyətində pozuntuların və neqativ nəticələrin qarşısını almaq olar. Eyni zamanda, səmərəli nəzarət kənd təsərrüfatında maliyyə hesabatlarının keyfiyyətinin təmin edilməsinin ən mühüm şərtidir. Həmin müəssisələrdə hazırlanan hesabatların etibarlılığına nəzarət əsasən daxili nəzarət şöbəsi və audit xidmətləri tərəfindən reallaşdırılır. Qanunvericiliyə uyğun olaraq müəssisələrdə təftiş komissiyaları yaradılır, maliyyə hesabatlarının etibarlılığına və dolğunluğuna nəzarət etmək üçün müəyyən funksiyaların reallaşdırılması təsərrüfat subyektlərinin rəhbərlərinin üzərinə düşür. Hesabatların etibarlılığını təkcə daxili nəzarət şöbəsi deyil, müstəqil audit qurumları və dövlət nəzarəti orqanları da yoxlamalıdır. Nəzarət sisteminin əsasını məhz audit təşkil edir. Audit zamanı əməliyyatların uçotunun tamlığı qiymətləndirilir, müəssisənin fəaliyyətinin vergi və əmək qanunvericiliyinin tələblərinə uyğun olub-olmaması yoxlanılır. Hazırda audit mühasibat uçotunun keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün ən vacib və zəruri vasitələrdən birinə çevrilir. Bir qayda olaraq, müəssisələr tərəfdaşlarının maraqlarına uyğun olaraq mühasibat məlumatlarının keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün auditor qruplarını cəlb etməkdə maraqlıdırlar [10, s.44]. Kənd təsərrüfatında daxili nəzarət daxili audit xidməti tərəfindən reallaşdırıla bilər. Bundan əlavə, müqavilə əsasında auditor təşkilatının işçiləri daxili auditor kimi dəvət oluna bilər. Bunun üçün daxili auditor xidmətinin təşkili zəruridir. Belə bir xidmətin yaradılması bir sıra təşkilati və metodoloji məsələlərin həllini tələb edən mürəkkəb və vaxt aparan prosesdir. Kənd təsərrüfatı sektorunda təşkil edilmiş daxili audit xidməti müəyyən edilmiş uçot qaydasına əməl olunmasına və əmlakın təhlükəsizliyinə, habelə ondan səmərəli istifadəyə nəzarətin səmərəli həlqəsinə çevrilə bilər. Kənd təsərrüfatı təşkilatlarında daxili audit planlaşdırarkən proses yönümlü yanaşmadan istifadə etməyi tövsiyə edirik ki, bu da auditin effektivliyini artıracaq. Daxili auditin planlaşdırılmasının altı əsas mərhələsini ayırd etmək olar ki, bunlar da kənd təsərrüfatının idarəetmə sistemində nəzarət funksiyasının keyfiyyətlə həyata keçirilməsinə kömək edər. Həmin mərhələləri nəzərdən keçirək. Birinci mərhələdə, kənd təsərrüfatı sahələrinin strateji təhlili və qiymətləndirilməsi makro və mikromühitin amillər əsasında aparılır. Makromühiti təhlil edərkən aşağıdakı amilləri nəzərə almaq lazımdır: siyasi, iqtisadi, sosial, texnoloji, hüquqi, ekoloji, demoqrafik, fiziki, mədəni. Mikromühitin təhlili zamanı sənayenin, son istifadəçilərin, rəqabət şəraitinin və digər mühüm amillərin ümumi təhlili aparılır. Daxili mühit təhlil edilərkən maliyyə idarəetməsi, istehsal, marketinq və satış, kadrların idarə edilməsi kimi proseslərin auditi aparılır və kənd təsərrüfatının vəziyyətinin cari strategiyası qiymətləndirilir. Bu mərhələdə daxili audit xidməti SWOT təhlili, PEST təhlili və s. kimi strateji təhlil üsullarını tətbiq edə bilər. İkinci mərhələdə daxili nəzarət sisteminin qiymətləndirilməsi məqsəduyğundur. Daxili nəzarət sisteminin qiymətləndirilməsi onun beş əsas elementi kontekstində reallaşdırılır: nəzarət mühiti, risklərin qiymətləndirilməsi prosesi, informasiya sistemi, nəzarət fəaliyyəti, nəzarətin monitorinqi. Riskə əsaslanan yanaşmanın reallaşdırılması üçün riskin qiymətləndirilməsi prosesi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Böyük bir kənd təsərrüfatı müəssisəsində bu funksiyalar risklərin idarə edilməsi şöbəsinə həvalə edilə bilər. Üçüncü mərhələdə, təlimat olaraq, audit riskinin qiymətləndirilməsi və əhəmiyyətlik səviyyəsinin hesablanması tövsiyə olunur. Bu halda xalis riskin qiymətləndirilməsi birinci mərhələdə aparılan strateji təhlilin nəticələrinə əsaslanma bilər. Dördüncü mərhələdə audit üçün əməliyyatların seçilməsi prosedurunun yaradılması tövsiyə olunur. Beşinci mərhələdə prosedurların xarakteri, müddəti və əhatə dairəsi müəyyən edilir. Eyni zamanda, daxili audit üçün mühasibat uçotunun müxtəlif

bölmələrinin nisbi əhəmiyyətini, İKT sisteminin mövcudluğunun auditə təsirini və onun spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almaq məqsəduyğundur. Altıncı mərhələdə əlaqələndirmə, cari nəzarət, yerinə yetirilən işlərin yoxlanılması reallaşdırılır. Bunlarla bərabər, kənd təsərrüfatı sahələrinin xarici və daxili mühitində baş verən dəyişikliklər daxili audit planına və proqramına yenidən baxılmasını tələb edə bilər ki, bu da sənədləşdirilməlidir [11]. İstənilən biznes prosesi həmişə risklərlə bağlı olur. Həmin risklər reallaşdığı təqdirdə, belə bir biznes prosesinin məqsədinə qismən nail olunur və ya ümumiyyətlə nail olunmur [12, s.44]. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin rəhbərliyi öz məqsədlərinə görə biznes riskini azaltmaq üçün audit aparmalıdır. Digər tərəfdən, risk yanaşmasından istifadə etməklə daxili auditin aparılması üçün plan və proqram yaradılmalıdır. Daxili auditin obyekti əmlak və resurslar deyil, onların səmərəliliyinin itirilməsi riskləri olmalıdır. Riskə əsaslanan yanaşma əsasında auditin aparılması müəssisənin fəaliyyətinə təsir edən risklərin müəyyən edilməsini və onların əsasında audit planının və proqramının hazırlanmasını nəzərdə tutur. Daxili auditdə riskə əsaslanan yanaşmanın istifadəsi auditin məqsədlərinə nail olunmasında mühüm rola malikdir.

Audit riskinin müəyyən edilməsində riskə əsaslanan yanaşmanın tətbiqi üçün zəruri addımları özündə əks etdirən metodologiya təklif edə bilərik. Birinci mərhələ fəaliyyətlərin təhlili və biznes prosesinin məqsədlərinin müəyyən edilməsidir. Bu mərhələdə daxili auditor bölmənin məqsədləri haqqında məlumat toplayır və bu məqsədlərin rasionallığını təhlil edir. Əgər məqsəd təşkilatın ümumi strategiyasına uyğun gəlmirsə, onda onun reallaşdırılması təşkilatın fəaliyyətinə mənfi təsir göstərəcək və bu, böyük risk ola bilər. Məqsədlər konkret, ölçülə bilən və əldə edilə bilən olmalıdır. İkinci mərhələ risklərin qiymətləndirilməsini və bununla bağlı hərəkətləri azaltmaq üçün zəruri nəzarət prosedurlarının müəyyən edilməsini əhatə edir. Daxili auditin risklərinin qiymətləndirilməsi metodologiyası kənar auditdəki risklərin qiymətləndirilməsindən fərqlənir. Daxili auditorlar biznes proseslərinə xas olan riskləri qiymətləndirməli, bu risklərin mənfi təsirini məhdudlaşdırmaq üçün zəruri olan nəzarət prosedurlarını və tədbirləri müəyyən etməlidirlər. Bunun üçün daxili auditorlar biznes prosesləri və müəssisənin özünün daxili nəzarət sistemini dərinlən başa düşməlidirlər. Üçüncü mərhələdə daxili nəzarət sisteminin qiymətləndirilməsi və cari dövrdə mövcud olan risklərin azaldılması tədbirləri reallaşdırılır. Məlumat əldə etmək üçün daxili auditorlar müsahibə, sənədləşdirmə, uyğunluq, sorğu və rəqəllərindən istifadə edə və əldə edilmiş nəticələri axın sxemləri və ya cədvəllər şəklində əks etdirə bilərlər. Dördüncü mərhələdə müqayisə aparılır və nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlər görülür. Prosedurların (cari, nəzarət, daxili) müqayisəsi əsasında daxili auditorlar risklərin idarə edilməsi proseslərində zəif cəhətləri müəyyən edir və idarəetmə proseslərinin təkmilləşdirilməsi üçün təkliflər irəli sürürlər. Daha sonra riskin qiymətləndirilməsinin nəticələri əsasında hazırlanmış daxili audit planında biznes proseslərindəki dəyişikliklərə və onlarla bağlı risklərə uyğun olaraq düzəliş edilməlidir. Fikrimizcə, təklif olunan metodologiya daxili auditorların hərəkətlərinin yerinə yetirilməsi üçün nəzəri əsasların işlənilməsinə imkan verəcək.

Nəticə

Beləliklə, nəticə olaraq, qeyd edə bilərik ki:

- ⇒ Bütün bunlar kənd təsərrüfatı müəssisələrinin fəaliyyətinin nizamlı və səmərəli aparılmasını təmin etmək üçün audit prosedurlarının təşkilati aspektlərini və

metodoloji xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən müəssisədaxili qaydalar hazırlamağı zərurətə çevirir.

⇒ Audit prosedurlarının təşkilati aspektlərinə və metodoloji xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq kənd təsərrüfatının inkişafının modelləşdirilməsi mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, Ş.T. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının və aqrar sənaye kompleksinin inkişafının strateji aspektləri. *İpək yolu*, 2018, №2, s.23-32.
2. Полукарова, В.А. Методология аудиторской деятельности сельскохозяйственных предприятий / В.А. Полукарова // *Мировая наука*. – 2019. – № 11(32). – С. 271-276.
3. Auditor_fealiyyeti_haqqinda_Qanun_2016.pdf. <https://audit.gov.az/uploads/>
4. Həsənova, N.T. Aqrar sahədə audit fəaliyyətinin rolu. *Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı* 2020, № 4 (34), s.198-201.
5. Прокофьева, Т.А. Особенности аудита бухгалтерского учета в сельскохозяйственных предприятиях / Т.А. Прокофьева // *Инновации. Наука. Образование*. – 2021. – № 48.
6. Кузовихина, М.С., Чернов, Ю.И. Особенности проведения аудита в сфере АПК. *Научный журнал «Эпомен»*, № 57, 2021, с.246-250.
7. Зюзин, Д.И. Развитие информационного обеспечения аудита финансово отчетности групп компаний / Д.И. Зюзин // *Вестник Алтайской академии экономики и права*. 2019. № 4-2.
8. Колесникова, Е.Н. Развитие информационного обеспечения аудита сельскохозяйственных организаций / Е.Н. Колесникова // *Вестник Московского университета МВД России*. – 2020. – № 8. – С. 269-273.
9. Гетманова, К. С. Внутренний и внешний аудит. Общие признаки и различия // *Современные инновации*. 2018. № 4 (26). С. 30-32.
10. Nəsiyeva, N. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin məlumatlarının və sistemli təhlil göstəricilərinin etibarlılığının yoxlanılması // *İpək yolu*, 2021, №3, s. 36-47.
11. Внутренний аудит : учеб. Пособие — М. : Юнити-Дана, 2013. — 319 с.
12. Капелист, Е.И. Развитие методики планирования внутреннего аудита в сельскохозяйственных организациях / Е.И.Капелист, А.Н.Кизилов // *Фундаментальные исследования*. – 2012. – № 6-1. – С. 224-228.

Джавид Рамиз оглу Меликли
докторант Азербайджанского Университета Кооперации,
E-mail: meliklid@bk.ru

Теоретико-практические и методологические аспекты использования аудита в моделировании развития сельского хозяйства

Резюме

Целью исследования – является рассмотрение теоретико-практических и методологических аспектов использования аудита в моделировании развития сельского хозяйства в современных условиях. Раскрыта роль и проблемы аудита в развитии сельского хозяйства в нынешнем периоде. Отмечена важность осуществления аудита расходов на производство и коммерческие операции производимой продукции в сельском хозяйстве. Указана значимость проведения аудита эффективности инвестиций, вложенных в основные средства. Исследована и рассмотрена роль аудита в оценке эффективности организации системы внутреннего контроля над инвестиционной деятельностью, процессами

формирования внутренних источников финансирования, капитальных вложений и прибыли. Особо подчеркнута важность осуществления аудита внешних финансовых источников, которые привлечены в качестве капитальных и инвестиционных вложений. Даны рекомендации и предложения по повышению роли аудита в развитии сельского хозяйства в контексте требований времени. Методология исследования – сформирована из общеизвестных экономических методов – синтеза, анализа и обобщения. Кроме того, рассмотрены подходы и взгляды различных исследователей по проблемам повышения эффективности роли аудита в развитии сельского хозяйства. Практическая значимость исследования – рассматривается в разработке и реализации целевых механизмов и мероприятий по повышению роли аудита в интенсификации развития сельского хозяйства. Результаты исследования – отражены в составлении комплексных мер и принятии стратегии деятельности по увеличению роли аудита в процессах моделирования развития сельского хозяйства. Оригинальность и научная новизна исследования – в первую очередь является обоснование необходимости повышения эффективности использования аудита в моделировании развития сельского хозяйства в нынешних условиях. Кроме того, обоснована важность раскрытия имеющихся резервов и эффективного использования ресурсного потенциала с помощью аудиторских механизмов и, тем самым, обеспечения интенсификации развития сельского хозяйства. Подготовлен ряд рекомендаций и предложений по повышению эффективности применяемых аудиторских механизмов по ускорению развития сельского хозяйства в контексте глобальных трансформаций.

Ключевые слова: сельское хозяйство, аудит, эффективность аудита, теоретико-практические подходы, методологические аспекты, роль аудита в сельском хозяйстве.

Javid Ramiz Malikli

doctoral student of Azerbaijan University of Cooperation

E-mail: meliklid@bk.ru

Summary

Theoretical, practical and methodological aspects of the use of auditing in modeling agricultural development

Purpose of the research is to consider the theoretical, practical and methodological aspects of the use of auditing in modeling the development of agriculture in modern conditions. The role and problems of the audit in the development of agriculture in the current period are revealed. The importance of auditing the costs of production and commercial operations of manufactured products in agriculture is noted. The significance of conducting an audit of the effectiveness of investments invested in fixed assets is indicated. The role of the audit in assessing the effectiveness of the organization of the internal control system over investment activities, the processes of formation of internal sources of financing, capital investments and profit is investigated. The importance of auditing external financial sources, which are attracted as capital. Recommendations and proposals to increase the role of auditing in the development of agriculture in the context of time requirements are given. Research methodology - formed from well-known economic methods - synthesis, analysis and generalization. In addition, the approaches and views of various researchers on the problems of increasing the effectiveness of the role of auditing in the development of agriculture are considered. The practical significance of the study is considered in the development and implementation of targeted mechanisms and measures to increase the role of auditing in intensifying agricultural development. Result of the research is reflected in the preparation of comprehensive measures and the adoption of a strategy for increasing the role of auditing in the processes of modeling agricultural development. Originality and scientific novelty of the research is primarily the justification for the need to increase the efficiency of the use of auditing in modeling the development of agriculture in the

current environment. In addition, the importance of disclosing existing reserves and effectively using resource potential through audit mechanisms and ensuring the intensification of agricultural development is justified. A number of recommendations and proposals have been prepared to improve the effectiveness of the audit mechanisms used to accelerate agricultural development in the context of global transformations.

Key words: agriculture, audit, audit efficiency, theoretical and practical approaches, methodological aspects, role of audit in agriculture.

Elmi redaktor: i.e.d., dos. Y.Məmmədov

Daxil olub: 03.02.2023.

Çapa qəbul olunub: 13.02.2023.